

Динаміка поселенської та соціально-професійної структури України: взаємодія національно-громадянського й етнічного

Анастасія Дегтеренко,
кандидат політичних наук,
доцент,
Інститут політичних
і етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса
НАН України,
Інститут політології та
соціології Вюрцбурзького
університету імені Юліуса
Максиміліана (запрошений
учений)

Anastasiia Dehterenko,
PhD in Political Science,
Associate Professor,
Kuras Institute of Political and
Ethnic Studies of the NAS of
Ukraine,
Institute of Political Science
and Sociology Julius
Maximilian University of
Würzburg (Visiting scientist)

ORCID: 0000-0002-6445-0284
degterenko777@gmail.com

Анотація. Російське вторгнення в Україну 24 лютого 2022 року стало фактично загрозою існуванню Української держави та життєдіяльності всього демократичного світу, а також мало вплив на поселенську та соціально-професійну структуру всього українського суспільства. Війна призвела до міграції населення України, яка відбувається на тлі знищених виробництв України та виснажених людських ресурсів.

Аналіз поселенської та соціально-професійної структури допомагає з'ясувати не тільки слабкі та сильні сторони соціальних змін у суспільстві, а також дозволяє проаналізувати наявний потенціал у вигляді можливостей та загроз за системою SWOT-аналізу. Особливе місце займають методи емпіричних досліджень, методи математико-статистичного аналізу та аналізу Всеукраїнського перепису населення України 2001 року.

Для виявлення етноконфліктного потенціалу було проведено порівняння декількох умовних поліетнічних територій України: Півдня України (найбільш поліетнічний регіон України), Закарпаття, де сконцентровано 97% угорської національної меншини, та Приазов'я Донецької та Запорізької областей, де проживає 95% грецької національної меншини (за даними перепису 2001 р.).

Стаття відповідає на запитання, як використати сильні сторони соціальної взаємодії

національно-громадянського і етнічного в соціально-професійній сфері України, які було проаналізовано та згруповано автором на основі статистичних та соціологічних даних, для того, щоб скористатися внутрішніми та зовнішніми можливостями та для мінімізації впливу внутрішніх та зовнішніх загроз.

Висновки містять рекомендації для органів державної влади у сфері внутрішньої та зовнішньої політики.

Ключові слова: поселенська структура, соціально-професійна структура, міграція, SWOT-аналіз, можливості, загрози, етнополітичні процеси, національна меншина, етнополітичний конфлікт

Dynamics of settlement and professional structure of Ukraine: interaction of national, civil and ethnic

Abstract. The Russian invasion of Ukraine on February 24, 2022, was actually a threat to the existence of the Ukrainian state and the activity of the entire democratic world, and also had an impact on the settlement and socio-professional structure of the entire Ukrainian society. The war has led to the migration of the Ukrainian population, which is taking place against the background of destroyed Ukrainian industries and depleted human resources.

The analysis of the settlement and socio-professional structure helps to find out not only the weaknesses and strengths of social changes in society, but also allows analyzing the existing potential in the form of opportunities and threats according to the SWOT-analysis. A special place is occupied by the methods of empirical research, methods of mathematical and statistical analysis and analysis of the All-Ukrainian census of Ukraine in 2001.

To identify the ethnic conflict potential, several conditional multi-ethnic territories of Ukraine were compared: South Ukraine (the most multiethnic region of Ukraine), the Carpathian region, where 97% of the Hungarian national minority is concentrated, and the Ukrainian Northern Pryazov'ye region of Donetsk and Zaporizhzhya regions, where 95% of the Greek national minority lives (according to the 2001 census).

The article answers the question of how to use the strengths of social interaction of national-civic and ethnic in the socio-professional sphere of Ukraine, analyzed and grouped by the author on the basis of statistical and sociological data, in order to take advantage of internal and external opportunities and to minimize the impact of internal and external threats.

The conclusions contain recommendations for public authorities in the field of domestic and foreign policy.

Key words: settlement structure, social and professional structures, migration, SWOT-analysis, opportunities, threats, ethno-political processes, national minority, ethno-political conflict.

Дослідження просторів соціальної взаємодії національно-громадянського і етнічного є частиною вивчення питання розвитку української нації як громадянської спільноти, що об'єднує людей різної етнічної, соціальної, гендерної, поселенської та іншої належності. Внутрішні та зовнішні загрози розвитку України від часів відновлення незалежності, як і внутрішні та зовнішні можливості її розвитку, стимулювали процес творення української нації та мали вплив на соціально-професійну структуру українського суспільства. Соціально-професійна структура суспільства є добре досліджуваною проблематикою як у західноєвропейській науковій думці, так і в Україні. Дослідницький інтерес політичної науки до впливу національно-громадянського і етнічного на поселенську та соціально-професійну структуру України пояснюється тим, що саме соціально-професійна структура населення є однією з головних сфер соціальних змін у суспільстві.

Російське вторгнення в Україну 24 лютого 2022 року призвело до міграції населення історичного масштабу, небаченого з часів Другої світової війни. Якщо, наприклад, кількість біженців із Сирії досягла 3 мільйонів після двох років війни, то з України стільки само жінок та дітей були вимушені виїхати за перші три тижні. Так, станом на 4 жовтня 2022 р. по всій Європі

зафіксовано 7,6 млн біженців з України, а кількість зареєстрованих для отримання тимчасового захисту або аналогічних національних схем захисту в Європі дорівнює 4,2 млн [1]. Міграція відбувається на тлі зничених виробництв України, виснажених людських ресурсів, а за підрахунками Світового банку очікується скорочення ВВП України на 45,1% у 2022 році, країні загрожує рецесія [2].

Науковці Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, Національного інституту стратегічних досліджень, Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України ґрунтовно досліджували феномени поселенської та соціальної структури за регіонами, аналізували соціально-класові трансформації, з'ясовували проблеми нерівності та міграції в Україні, розглядали територіально-просторові аспекти суспільного життя: Є. Головаха, А. Горбачик, Н. Дєєва, М. Дністрянський, Т. Заяць, Б. Заставецький, Ф. Заставний, О. Злобіна, Н. Левчук, Е. Лібанова, Л. Лісогор, Н. Макаренко, О. Макарова, І. Мартинюк, В. Наулко, Ю. Ніколаєць, В. Новіков, Н. Паніна, Н. Рингач, Т. Рудницька, В. Саріогло, Н. Соболева, В. Тихонович, Л. Чернюк, О. Шаблій та ін. У той же час, питанню взаємодії етнічних спільнот щодо володіння і управління соціально-економічними ресурсами та формування етнічного розподілу праці у суспільстві приділяється дуже мало уваги.

Класичний аналіз формування поселенської та етнічної структури населення України здійснюється за рахунок дослідження таких маркерів, як: чисельність населення; соціально-демографічний склад, здатність населення до природного відтворення чи за рахунок зовнішньої міграції. Перелік може бути скорочений або розширений відповідно до мети та основних завдань дослідження. В цьому випадку метою статті є аналіз просторів соціальної взаємодії національно-громадянського і етнічного в соціально-професійній сфері України. Вирішенню поставленої мети підпорядковані такі дослідницькі завдання: дослідити соціально-професійну структуру поліетнічних регіонів України; з'ясувати кількісні показники виявів етнонаціонального в соціально-професійній життєдіяльності регіонів України; розробити практичні рекомендації, спрямовані на оптимізацію роботи регіонів України.

Методологія дослідження. Особливе місце займають методи емпіричних досліджень, методи математико-статистичного аналізу та аналізу перепису населення України.

Ядром дослідження став SWOT-аналіз. Важливо, що SWOT-аналіз уже перетворюється на один з досить поширених і перспективних інструментів прикладних політичних та теоретико-концептуальних політологічних досліджень та навіть попри його певні вади і недоліки здатен давати політологам і політикам досить конкретні рекомендації щодо організації й проведення різного роду наукових досліджень, рекомендацій для розробки перспективних проєктів та впровадження їх у політику. Назва методу „SWOT-аналіз” – це аббревіатура англійських слів „Strengths” („Сильні чинники”), „Weaknesses” („Слабкі чинники”), „Opportunities” („Можливості”) та „Threats” („Загрози”).

Наголосимо, що в Україні не приділяється достатньо уваги питанню взаємодії етнічних спільнот щодо володіння і управління соціально-економічними ресурсами та формування етнічного розподілу праці в суспільстві. Соціологічні опитування вказують на наявність значного протестного потенціалу протягом певного часу, пов'язаного з незадовільною економічною ситуацією та погіршенням добробуту громадян [3, с. 18].

Відповідно до матеріалів Інституту соціології НАН України в Україні упродовж років зберігається досить високий протестний потенціал. Так, Н. Паніна розробила методику вимірювання соціальної напруженості, яка дає змогу визначати рівень соціальної напруженості на підставі обчислення індексу дестабілізаційності протестного потенціалу, коли респондент під час опитування відзначає лише ті активності, в яких він готовий брати особисту участь, коли порушено його права та інтереси (участь у передвиборчих кампаніях, збирання підписів під колективними петиціями, законні мітинги і демонстрації, погрожування страйком, відмова виконувати рішення адміністрації, органів влади, несанкціоновані мітинги і демонстрації та незаконні страйки, голодування, пікетування державних установ, захоплення будівель державних установ і блокування шляхів сполучення, створення незалежних від президента та уряду збройних формувань). Одночасно базою обчислення протестного потенціалу слугують результати експертних оцінок (100 експертів) різних форм соціального протесту з огляду на рівень їх дестабілізаційності. Як видно з рис. 1, „критична межа”, яка асоціюється з масовими акціями протесту, була пройдена у 2001 та 2005 роках, а з падіння індексу до позначки 3,7 бала у 2006 році розпочинається новий період поступового загострення, біфуркацією якого став 2014 рік, коли індекс дестабілізаційності протестного потенціалу дорівнював 4,8 балам, у період пандемії 2020 року спостерігаємо поступове зниження [4, с. 38].

Відповідно до результатів дослідження Українського інституту майбутнього восени 2021 року українці обирали переважно мирні та ненасильницькі методи для захисту своїх прав та свобод. Але при цьому приблизно кожен двадцятий українець (6%) готовий взяти участь у бунті зі застосуванням зброї [5].

З'ясування ризиків та можливостей, що впливають із етнічної структури зайнятості, дозволить запобігти поглибленню відчуженості між громадянами різних етнічних спільнот і посприяти соціально-економічній інтеграції національних меншин.

Відповідно до концепції М. Гехтера, етнічний поділ праці може створювати проблему у разі нерівномірного впливу процесу модернізації на різні етнічні громади та застосування домінуючим етносом економічної політики, що сприймається іншими як дискримінуюча чи несправедлива [6, с. 78]. При цьому соціальні диспропорції найбільш виразно проявляються в етнічних особливостях суспільного поділу праці за її характером – розумовим та фізичним [6, с. 83]. Пошук шляхів до відновлення „втраченого” реального або уявного балансу розподілу економічних ресурсів може призводити до етнополітичних конфліктів.

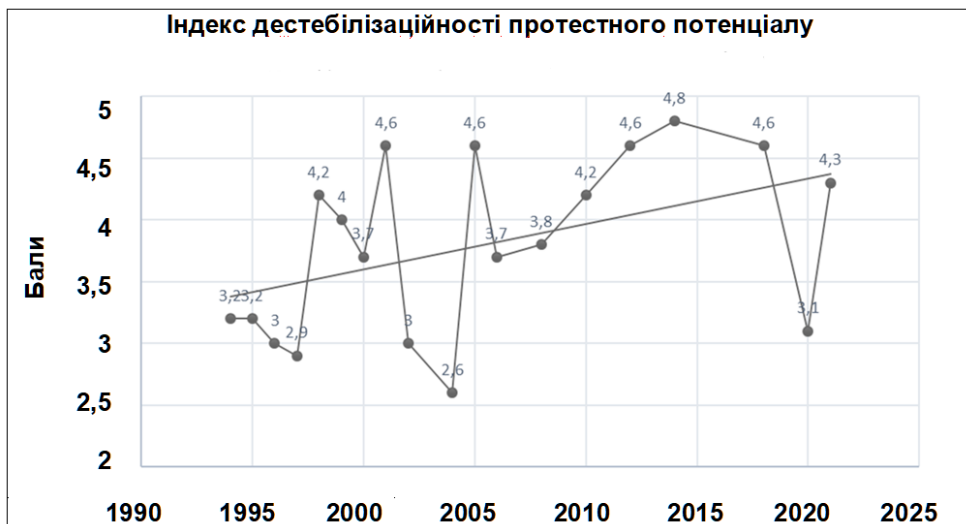

Рис. 1. Динаміка значень індексу дестабілізаційності протестного потенціалу *

Діапазон шкали: „критична межа” – 4,4 бала асоціюється із масовими акціями протесту.

* Розраховано і складено за: [4, с. 38].

Важливо, що питання етнODEMOГРАФІЧНОГО чинника у регіональному поділі давно вже є предметом наукового дослідження як в Україні, так і за її межами. На нашу думку, не втратив з часом доцільності метод Б. Еккеля [7, с. 16–39], за яким визначається індекс етнічної мозаїчності територій. Він виділяє три рівні регіонів: практично моноетнічні регіони; перехідні регіони з переважанням одного етносу за наявності значних етнічних меншин; поліетнічні регіони з різномірним етнічним складом. Так, відповідно до результатів Всеукраїнського перепису населення 2001 року за ознакою розподілу найчисельніших етнічних груп за заняттям до практично моноетнічних регіонів належать такі області (де більшість становлять українці): Вінницька, Волинська, Чернігівська, Черкаська, Тернопільська, Київська, Львівська, Івано-Франківська, Сумська; до перехідних регіонів з переважанням одного етносу за наявності значних етнічних меншин належать: Житомирська, Хмельницька, Кіровоградська; до поліетнічних регіонів з різномірним етнічним складом належать такі області України: Чернівецька, Херсонська, Одеська, Миколаївська, Луганська, Харківська, Запорізька, Закарпатська, Донецька, Дніпропетровська, а також Автономна Республіка Крим, місто Київ та місто Севастополь.

Спробуємо порівняти декілька умовних поліетнічних територій України: Південь України (найбільш поліетнічний регіон України: Херсонська, Одеська, Миколаївська, Запорізька, Дніпропетровська, а також Автономна Республіка Крим, місто Севастополь), Закарпаття та Українське Північне

Приазов'я [6, с. 10] Донецької та Запорізької областей задля виявлення етноконфліктного потенціалу.

Так, на території компактних поселень греків Приазов'я (проживає 95% грецької національної меншини України) частка зайнятих розумовою діяльністю найбільшою є саме серед представників грецького етносу. Водночас у компактних поселеннях болгар Приазов'я більше поширена зайнятість фізичною працею (див. табл. 1). Відповідно до матеріалів Всеукраїнського перепису населення 2001 року питома вага українців у регіоні становить 52,7%, росіян – 37,8%, греків – 4,71%, болгар – 2,3%, інших національних меншин налічується менше 1%.

На Закарпатті, де проживає 97% угорської національної меншини України, лідерами розумової діяльності є представники російського етносу – 54%, що на 24% перевищує частку українців, на 32% – угорців, на 40% – румунів. Роми становлять тільки 3% представників цієї категорії (див. табл. 1). Відповідно до матеріалів Всеукраїнського перепису населення 2001 року питома вага представників російської меншини в Закарпатській області становить 2,5%, румунів – 2,6%, ромів – 1,1%, угорців – 12,1%, українців – 80,5%.

Південь України унікальний регіон за багатьма показниками. Лідерами розумової діяльності є представники єврейського етносу – 75% проти 25% фізичної праці (м. Севастополь – 81% зайнятих розумовою діяльністю проти 19% фізичної праці), серед українців – 40% працівники розумової діяльності, греки та росіяни – по 46% серед білих комірців, болгар – 47%. Роми становлять тільки 11% з-поміж представників цієї категорії, але значно більше від ромів Закарпаття. Кримські татари – всього 27%, а молдовани – 22% серед цієї категорії. Відповідно до матеріалів Всеукраїнського перепису населення 2001 року питома вага представників російської меншини в АР Крим становить 58,3%, українців – 24,3%, але в інших областях регіону більшість становлять виключно українці. Питома вага кримських татар становить в АР Крим 12%, євреїв – менше 1%. Найбільш компактным місцем проживання болгар України є Одеська область, тут мешкає 74% українських болгар.

У територіальних громадах регіонів проаналізовані показники засвідчують вищу „соціальну інтегрованість” представників деяких національних меншин, порівняно з етноукраїнською більшістю (болгар – Одеська область; греків на Приазов'ї, росіян – на Закарпатті). Етнічні спільноти, які є менш представленими в категорії зайнятих розумовою діяльністю, відчувають відокремленість, прагнуть відновити втрачений реальний, а подекуди й уявний баланс та є більш відкритими до маніпуляцій та інформаційного впливу, як, приміром, болгар Приазов'я та угорці досліджуваних регіонів.

Відповідно до результатів національних щорічних опитувань 1992–2020 років Інституту соціології НАН України 59,4% респондентів у 2018 році вказали, що їм не вистачає упевненості у тому, що не будуть виникати міжнаціональні конфлікти, 25,4% сумнівалися – вистачає чи ні, а тільки 11,4% вказали, що

їм вистачає упевненості, що не будуть виникати міжнаціональні конфлікти. У 2020 році чисельність і тих, кому не вистачає впевненості (50,1%), і тих, кому вистачає (11,1%), зменшилася за рахунок тих, хто сумнівається (31,3%). Надалі можна очікувати зменшення занепокоєння ймовірністю міжнаціональних конфліктів через малу інтегрованість в український соціально-економічний простір громадян, які належать до національних меншин. Чинниками такої динаміки можуть стати, по-перше, допомога цим громадянам зі сторони їх так званих „етнічних батьківщин“ – держав, що є членами Євросоюзу, по-друге, трудова еміграція певної частини громадян. Водночас другий чинник створює іншу загрозу – скорочення демографічного і трудового потенціалу України. За нинішніх умов ця загроза буде „меншим злом“, порівняно з іншою – чутливістю „економічно маргіналізованої“ меншості до антиукраїнської пропаганди.

Так, на теренах Приазов'я напередодні повномасштабної війни 2022 року в умовах соціально-економічної кризи та наближеності до зони бойових дій з усіма супутніми проявами (розповсюдження зброї, поява контрабандних шляхів, диверсійно-підривна діяльність сил РФ та сепаратистів) загрозою фактично стало залучення представників національних меншин, які займаються низько кваліфікованою та погано оплачуваною працею, до незаконної діяльності.

Таблиця 1.

Розподіл найчисленніших етнічних груп у складі територіальних громад Півдня України, Закарпаття та Українського Північного Приазов'я *

Все зайняте населення за етнічним походженням	Південь України		Закарпаття		Приазов'я	
	Розумова праця	Фізична праця	Розумова праця	Фізична праця	Розумова праця	Фізична праця
Українці	40	60	30	70	34	66
Росіяни	46	54	54	46	35	65
Греки	46	54	-	-	37	63
Болгари	47	53	-	-	31	69
Угорці	-	-	22	78	-	-
Румуни	-	-	14	86	-	-
Роми	11	89	3	97	-	-
Молдовани	22	78	-	-	-	-
Кримські татари	27	73	-	-	-	-
Євреї	75	25	-	-	-	-

* Розроблено та складено за: Розподіл населення найчисленніших національностей за заняттям відповідно до матеріалів Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Архів автора.

Задля протидії етнополітичним загрозам та використання можливостей, які супроводжують поселенську та соціально-професійну структуру України, проаналізуємо за системою SWOT-аналізу сприятливі чинники (сильні сторони та можливості) та несприятливі (слабкі сторони та загрози).

До сприятливих чинників належать сильні сторони, як уже результат

чи то в минулому часі, або в теперішньому, а також можливості в ракурсі потенціалу. До несприятливих чинників належать слабкі сторони, як проєкція подій у минулому та теперішньому часі, а також ризики та загрози, як потенційно можливий розвиток подій. Важливо, що можливості – це не тільки внутрішні процеси, а загрози зовнішні. В статті як можливості, так і загрози розглядаються у внутрішньому та зовнішньому вимірі.

Сильні чинники:

1. Станом на 2022 рік відбулася консолідація всіх етнічних груп нашої держави навколо спільної мети – перемоги у війні проти російського окупанта. Відповідно до результатів опитування громадської думки Міжнародного республіканського інституту (MPI) в Україні, 98% респондентів ствердно відповіли на запитання, чи вірять вони, що Україна переможе у війні. За регіонами відповіді на запитання щодо віри у перемогу України у війні розподілилися таким чином: Захід (80% – однозначно так, 19% – скоріше так), Південь (84% – однозначно так, 15% – скоріше так), Центр (85% – однозначно так, 13% – скоріше так), Схід (72% – однозначно так, 22% – скоріше так).

Скоріше обнадійливим бачать майбутнє України 93% (червень 2022 року), а скоріше безнадійним – 3%, за регіонами: Південь – 93% проти 3%, Схід – 92% проти 4%, Центр – 94% проти 3%, Захід – 95% проти 2% [8].

2. Демонстрація небаченої єдності в питаннях підтримки влади країни. Так, 76% респондентів вважають, що Україна рухається у правильному напрямі (найвищий показник за всю історію опитувань) [9]. Що стосується президента Володимира Зеленського, то 91% українців схвалює його діяльність [8].

3. Формування єдиного етнополітичного простору з урахуванням особливостей поліетнічних регіонів. Ідентифікаційне поле представлене різноманітними маркерами – від етнічних, мовних, регіональних, конфесійних, внутрішньополітичних до міжнародних. Так, 76% респондентів „Сімнадцятого загальнонаціонального опитування: Ідентичність. Патріотизм. Цінності”, проведеного 17–18 серпня 2022 року, вказали українську мову як рідну, проти 19% (російську). При цьому 30% російськомовних вважають своєю рідною мовою українську, 86% опитаних вважають, що українська мова повинна бути єдиною державною мовою, 10% підтримують статус російської як офіційної в окремих регіонах, лише 3% виступають за російську як другу державну мову в Україні. За останні півроку кількість тих, хто почав постійно спілкуватися українською, збільшилася до 64%. Інколи говорять українською 24%, рідко або ніколи – 12%. Частіше почали використовувати українську мешканці Півдня і Сходу і внутрішньо переміщені особи. 19% українців з початку війни перейшли на постійне або частіше використання української мови. Загалом з початку війни 41% російськомовних та двомовних почали частіше говорити українською, з них 24% – постійно, 17% – частіше [10].

Формування єдиного етнополітичного простору з урахуванням особливостей поліетнічних регіонів підтверджує аналіз за допомогою вимірювання національної дистанції в суспільстві. Це одна із найпоширеніших шкал Е. С. Богардуса (E. S. Bogardus), шкала соціальної

дистанції (Bogardus Social Distance Scale), яку з 1994 року використовують науковці Інституту соціології НАН України під час проведення соціологічного моніторингу. У моніторингових опитуваннях роками залишається незмінною низка однотипних тверджень, таких як: „Я згоден допустити азербайджанців (американців, арабів, афганців, білорусів, грузинів, євреїв, китайців, кримських татар, молдаван, німців, поляків, росіян, румунів, сербів, словаків, турків, угорців, українців, українців, які мешкають в інших країнах, ромів, чехів, чеченців та ін.)” як „членів моєї сім’ї” – 1 бал, „близьких друзів” – 2 бали; „сусідів” – 3 бали; „колег по роботі” – 4 бали; „мешканців України” – 5 балів; „відвідувачів України” – 6 балів; „взагалі не допускав би в Україну” – 7 балів. Відповідно до рис. 2 національна дистанція поступово збільшувалася з 1994 року до біфуркації у 2002, 2004 та 2006 роках, станом на 2021 рік національна дистанція дорівнює 4,9 балам [4, с. 33].

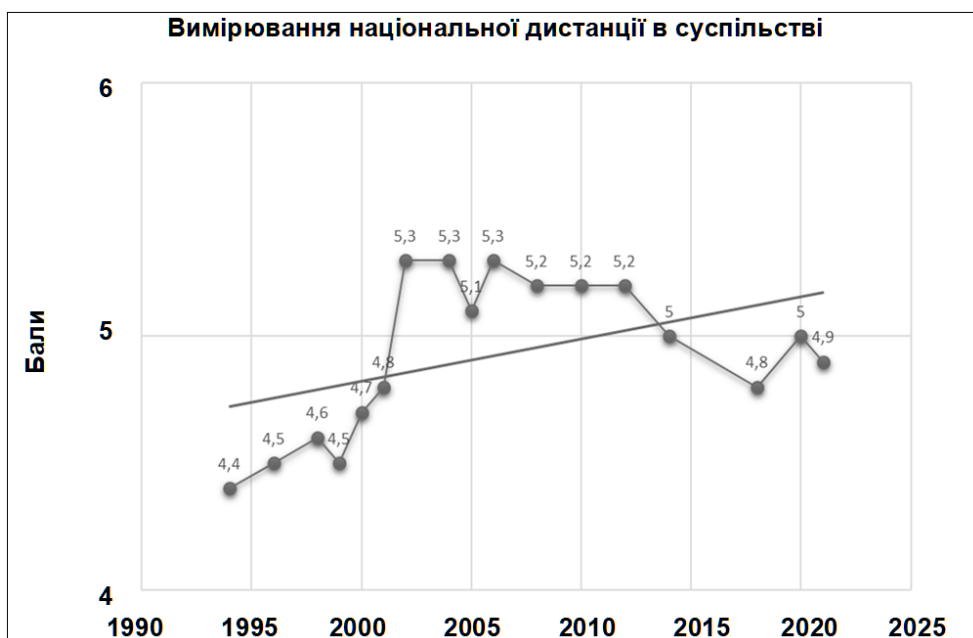

Рис. 2. Динаміка значень інтегрального індексу національної дистанції *

Діапазон шкали: 1–7 балів, 1 бал – мінімальна дистанція, що дорівнює максимальній близькості, 7 балів – максимальна дистанція.

*Розраховано і складено за: [4, с. 33].

4. Збереження високого рівня соціального самопочуття. Так, згідно з рис. 3, рівень соціального самопочуття громадянської спільноти знижується за умов економічного спаду впродовж 1995–1998 років, відповідно, впродовж 2012–2021 років зафіксоване загалом зростання значень індексу соціального самопочуття попри тимчасові спади [4, с. 36].

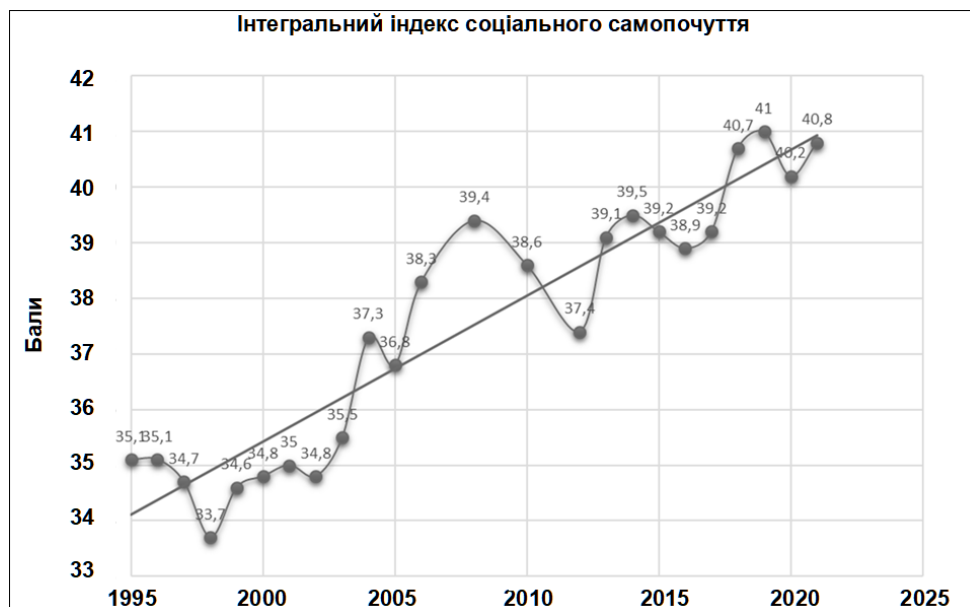

Рис. 3. Динаміка значень інтегрального індексу соціального самопочуття *

Діапазон шкали: нижчий за 37 – низький рівень, 37–43 – це середній рівень, 43 і вище – високий рівень.

* Розраховано і складено за: [4, с. 36].

5. Поширення спільних цінностей навколо європейського майбутнього України. За результатами загальнонаціонального опитування, проведеного Соціологічною групою „Рейтинг” 1–2 жовтня 2022 року, 86% опитаних підтримали б вступ України до Євросоюзу у разі проведення референдуму (проти – 3%, не проголосували б – 7%). Підтримка вступу до ЄС однакова серед представників усіх регіонів та вікових груп.

Підтримка вступу до НАТО – найвища за історію спостережень: так на референдумі цю ініціативу підтримали б 83%, проти – 4%, не проголосували б – 9%. У червні 2022 підтримували вступ до НАТО 76%. На відміну від вступу до ЄС, вступ до НАТО дещо обережно сприймається мешканцями Сходу країни (69% – за вступ, 9% – проти, 17% – не прийшли б на голосування). Порівняно з попереднім червневим опитуванням, динаміка щодо підтримки вступу до НАТО серед мешканців Сходу дуже позитивна (55%, проти – 20%, не прийшли б голосувати – 22%) [11].

6. Консолідація української нації. Відповідно до результатів соціологічних опитувань Київського міжнародного інституту соціології станом на липень 2022 року 84,6% населення України вважають себе перш за все громадянами своєї країни, а серед різних соціальних категорій населення (вікових, регіональних, гендерних, поселенських та інших) немає

практично різниці за цим показником. Так, серед жителів Сходу – 80,6% вважають себе перш за все громадянами України, Півдня – 86,3%, Центру – 84,1%, Заходу – 85,6%, серед російськомовних українців – 81%, серед російськомовних росіян – 78% [12]. В цьому опитуванні було запропоновано об'єднати у п'ять етапів консолідацію української нації: від пострадянської адаптації – 1992–2004 роки, першої громадянської мобілізації – 2004–2006 роки до політичної поляризації – 2006–2013 роки та другої громадянської мобілізації – 2013–2021 роки. 24 лютого 2022 року розпочалася третя громадянська мобілізація. Якщо на початкових етапах громадянська ідентичність хоча й поділялася відносною більшістю населення, але була доволі близькою до місцевої або регіональної ідентичності, то лише з часів Революції Гідності розпочалися позитивні еволюційні зміни у прийнятті громадянської ідентичності, яка помітно посилювалася протягом подальших років, порівняно з місцевою та регіональною ідентичністю. Біфуркацією стала війна 2022 року, яка практично стимулювала завершення процесу консолідації української нації.

Проаналізована динаміка громадянської ідентичності цілком відповідає біфуркаційній теорії. Так, каскади біфуркацій генерують нову модель розвитку складної системи, у нашому випадку національної ідентичності, що можна порівняти зі ситуацією, де можливий лише один вибір з безлічі варіантів. У наукових колах поширена гіпотеза, що громадяни України під час біфуркацій з кожної обирали подальший шлях розвитку України, відповідно, чи то національно-громадянська консолідація всього українського народу, чи то фактична відмова від державності та незалежності. Кожну біфуркацію характеризують імперативи, які виникали у точці біфуркації національної ідентичності. Так, перша біфуркація відбулася 1991 року визнанням незалежності Української держави. Друга біфуркація сталася у 2004–2005 роках у процесі Помаранчевої революції, а Революція Гідності у 2013 році започаткувала третю біфуркацію. Четверта біфуркація 2022 року виникла під впливом боротьби з російським окупантом.

Отже, аналіз сприятливих чинників допомагає з'ясувати, як використати сильні сторони України для того, щоб скористатися внутрішніми та зовнішніми можливостями, та як використати свої сильні чинники для мінімізації впливу внутрішніх та зовнішніх загроз, які супроводжують поселенську та соціально-професійну структуру України. Для балансу проаналізуємо слабкі чинники.

Слабкі чинники:

1. Нерівномірна „соціальна інтегрованість” різних етнічних груп.

Етнічні спільноти, які є менш представленими в категорії зайнятих розумовою діяльністю, відчувають відокремленість, прагнуть відновити втрачений реальний, а подекуди й уявний баланс та є більш відкритими до маніпуляцій та інформаційного впливу.

2. Військова мобілізація, військові дії, війна, запровадження воєнного стану, диверсії, вторгнення, блокада, введення комендантської години.

3. Примусове вилучення та захоплення підприємств, знищення інфраструктури та житлового фонду, випалення ракетами полів, забруднення атмосфери та територій, виснаження людських ресурсів.

4. Фактична наявність множинного громадянства (РФ та інших країн).

5. Втрата робочого часу під час повітряної тривоги. Так, станом на 11 жовтня 2022 року, 12.50, за час воєнного стану тільки в Києві пролунало 553 сигнали тривоги. Загальна тривалість повітряної тривоги сягнула 570 годин 33 хвилин. Це втрачений робочий час та час втрачених можливостей.

6. Необхідність реформування національного класифікатора України „Класифікатор професій” задля гармонізації його з міжнародними стандартами класифікації занять, професій, професійних кваліфікацій, освіти та узгодження його із Міжнародною стандартною класифікацією занять ISCO-08. Кабінет Міністрів України 12 липня 2022 року створив Міжвідомчу робочу групу з питань реформування національного класифікатора України ДК 003:2010 „Класифікатор професій” як тимчасовий консультативно-дорадчий орган Кабінету Міністрів України.

Якщо сильні та слабкі чинники – це результат, то можливості і загрози – це наше можливе майбутнє. Проаналізуємо можливості та загрози, щоб відповісти на запитання, як досягти того, щоб слабкі чинники не заважали використанню внутрішніх та зовнішніх можливостей та як підсилити свої слабкі сторони, щоб вони послаблювали вплив внутрішніх та зовнішніх загроз, які супроводжують поселенську та соціально-професійну структуру України.

Можливості та загрози є зовнішніми та внутрішніми чинниками, а також є різними сторонами тих самих подій та процесів.

По-перше, питання вироблення дієвих політико-правових механізмів в етнополітичній сфері є дуже актуальним.

З точки зору можливостей, вироблення ефективних політико-правових механізмів створить засади для запобігання гібридним загрозам в етнополітичній сфері, відповідно, недосконала або недієва законодавча база є джерелом деструктивних явищ. Наприклад, у соціально-професійній сфері діє застарілий базовий закон, який не спроможний регулювати цю сферу. Так, у 2022 році чинним є ухвалений ще за радянських часів 1971 року Кодекс законів про працю, який не враховує цілу низку сучасних викликів, зокрема, щодо цифровізації, тінізації, поширення атипових форм зайнятості тощо.

По-друге, міграційні рухи в Україні, а також за її межами створюють нові умови життєдіяльності для всіх мешканців держави, породжують нові загрози, провокують процеси відторгнення, нерівності та одночасно надають нові можливості.

Неповернення біженців в Україну на тлі природного скорочення чисельності населення України є прямою загрозою економічного розвитку країни загалом. Протягом тривалого часу Україна ставала постачальником не лише сировини, а й кваліфікованої робочої сили. Станом на 2020 рік кількість працівників, які мігрували за кордон у пошуках кращого життя,

сягала від 4 до 10 млн осіб [13, с. 89]. Але ці тенденції мають і зворотний бік у вигляді можливостей. Так, зарубіжні заробітки роками формували та суттєво доповнювали бюджети українських домогосподарств. Загалом, за даними 2018 року, в світі налічувалося 29 країн (включно із Україною), у яких надходження коштів від мігрантів перевищило 10% ВВП [14, с. 17]. А повернення до України кваліфікованих біженців та мігрантів з іноземним досвідом роботи відкриває перспективи впровадження нових ідей та технологій.

По-третє, етнічні особливості зайнятості та соціально-професійної стратифікації в країні та її регіонах є підґрунтям до активізації процесів політизації етнічності в Україні. Політизація етнічності може сприяти місцевому самоврядуванню, особливо у процесі децентралізації влади; сприяти національній консолідації через культурний та економічний обмін між різними етнічними групами; стимулювати політичну конкуренцію та громадянську активність; чинити тиск на органи влади з вимогами демократичних перетворень у соціально-професійній сфері. Водночас політизація етнічності у контексті загострення внутрішньополітичних суперечностей, погіршення соціально-економічної ситуації чи у разі війни може вилитися у поширення міжетнічної ворожнечі у суспільстві, появу етнічних сепаратистських рухів та терористичних організацій.

По-четверте, Україні загрожує рецесія: за підрахунками Світового банку очікується скорочення ВВП України на 45,1% у 2022 році. В той же час, інтеграція до ЄС та НАТО відкриває вікно до економічних можливостей.

У табл. 2 застосовано авторський підхід до групування сильних та слабких чинників, можливостей і загроз за системою SWOT-аналіз.

Таблиця 2.

SWOT-аналіз для дослідження просторів соціальної взаємодії національно-громадянського і етнічного в соціально-професійній сфері України через співвідношення та взаємодію сильних та слабких чинників та внутрішніх і зовнішніх можливостей та загроз

<i>Сприятливі чинники: результат</i>	<i>Несприятливі чинники: результат</i>
Сильні чинники	Слабкі чинники
Консолідація всіх етнічних груп навколо спільної мети – перемоги у війні проти російського окупанта.	Нерівномірна „соціальна інтегрованість” різних етнічних груп.
Демонстрація небаченої єдності в питаннях підтримки влади країни.	Військова мобілізація, військові дії, війна, запровадження воєнного стану, диверсії, вторгнення, блокада, введення комендантської години.
Формування єдиного етнополітичного простору з урахуванням особливостей поліетнічних регіонів.	Примусове вилучення та захоплення підприємств, знищення інфраструктури та житлового фонду, випалення ракетами полів, забруднення атмосфери та територій, виснаження людських ресурсів.

Продовження таблиці 2.

Збереження високого рівня соціального самопочуття.	Фактична наявність множинного громадянства (РФ та інших країн).
Поширення спільних цінностей навколо європейського майбутнього України, розпочалася інтеграція до ЄС та НАТО прискореними темпами.	Втрата робочого часу під час повітряної тривоги.
Консолідація української нації.	Необхідність реформування національного класифікатора України „Класифікатор професій”
<i>Сприятливі чинники : потенціал</i>	<i>Несприятливі чинники : потенціал</i>
Можливості	Ризики та загрози
Вироблення політико-правових механізмів	
Ефективна політико-правова база задля запобігання гібридним загрозам в етнополітичній сфері	Недосконала законодавча база є джерелом деструктивних явищ у етнополітичній сфері
Міграційні рухи в Україні, а також за її межами створюють нові умови життєдіяльності для всіх мешканців держави, породжують нові загрози, провокують процеси відторгнення, нерівності та одночасно надають нові можливості	
Повернення до України біженців та мігрантів з іноземним досвідом роботи, впровадження нових ідей та технологій	Неповернення біженців в Україну на тлі природного зменшення чисельності населення України
Етнічні особливості зайнятості та соціально-професійної стратифікації в Україні загалом та її регіонах є підґрунтям до активізації процесів політизації етнічності в Україні	
Політизація етнічності може сприяти місцевому самоврядуванню, сприяти національній консолідації через культурний та економічний обмін між різними етнічними групами, стимулювати політичну конкуренцію та громадянську активність, чинити тиск на органи влади з вимогами демократичних перетворень у соціально-професійній сфері.	Політизація етнічності у контексті загострення внутрішньополітичних суперечностей, погіршення соціально-економічної ситуації чи у разі міждержавного збройного конфлікту може вилитися у поширення міжетнічної ворожнечі у суспільстві, появу етнічних сепаратистських рухів та терористичних організацій.
Інтеграція до ЄС та НАТО відкриває вікно до економічних можливостей	Україні загрожує рецесія : за підрахунками Світового банку очікується скорочення ВВП України у 2022 році на 45,1%.

Висновки та перспективи подальших досліджень наукової проблеми, якій присвячено статтю.

Для того, щоб використати проаналізовані та згруповані автором на основі статистичних та соціологічних даних „сильні сторони” соціальної взаємодії національно-громадянського і етнічного в соціально-професійній сфері України для активізації внутрішніх та зовнішніх можливостей та для мінімізації впливу внутрішніх та зовнішніх загроз, пропонуємо низку висновків-рекомендацій.

По-перше, вироблення рекомендацій щодо впливу держави на етнічну структуру зайнятості потребує виявлення актуальної етнічної

структури населення в цільових регіонах та інвентаризації можливостей щодо залучення державних та зовнішніх інвестицій у розвиток регіонів і поступового нівелювання соціальних диспропорцій. Видається доцільним організувати статистичні дослідження у поліетнічних регіонах України напередодні запланованого проведення всеукраїнського перепису населення.

По-друге, економічна інтеграція національних меншин, у тому числі через підтримку легального підприємництва та культурно-освітніх ініціатив, дозволить уже у короткостроковій перспективі використовувати потенціал „народної дипломатії” через представників національних меншин України в країнах їхнього походження. Це особливо актуально у стосунках з меншинами, які пов’язані з державами-членами ЄС, через які намагається вести підривну роботу РФ (Греція, Угорщина, Словаччина, Болгарія та ін.).

По-третє, Україна роками відчуває дефіцит висококваліфікованих робітників серед багатьох спеціальностей через інтелектуальну міграцію, одночасно погіршується якість наявних трудових ресурсів, що призводить до послаблення соціального потенціалу розвитку країни в цілому та потребує державного регулювання цих процесів. Прикладом такого регулювання є успішні практики ЄС, які формуються в рамках Четвертої промислової революції (національні програми „Індустрія 4.0”, „Зайнятість 4.0” та ін.), цифровізації, суспільства знань, соціальної інклюзії. Важливо, що політика Євросоюзу чітко зорієнтована на „людиноцентричні” підходи, вироблені Глобальною комісією з питань майбутнього сфери праці, що передбачають збільшення інвестицій у розвиток здібностей людини та інститутів праці, у гідну та стабільну зайнятість [15, с. 11–16].

З метою протидії етнополітичним загрозам та використання можливостей, які супроводжують поселенську та соціально-професійну структуру України, у сфері внутрішньої політики рекомендуємо:

1. Забезпечити проведення спеціалізованих соціологічних досліджень щодо вивчення етнополітичної ситуації в поліетнічних регіонах України для вироблення довгострокової державної політики у цих регіонах.

2. Запропонувати НАН України проведення у 2023 році комплексних досліджень етнічних особливостей зайнятості та соціально-професійної стратифікації в регіонах.

3. Доручити місцевим державним адміністраціям:

– відновити моніторинг динаміки складу населення за етнічним показником;

– проводити постійний моніторинг конфліктних випадків;

– створювати сприятливі умови для забезпечення прав соціальних та економічних громад національних меншин на місцевому рівні;

– стимулювати активну участь етнічних спільнот у розвитку нових громад;

– передбачати бюджетну підтримку громадам на заходи інтеграції етнічних спільнот в українське суспільство.

4. Розробити заходи з підтримки зусиль науково-освітніх установ щодо проєктів у кіберпросторі, спрямованих на поширення знань про

історію, культуру та економічні традиції національних меншин та поваги до різноманіття.

5. У сфері інформаційної політики протидіяти гібридній агресії шляхом широкої інформаційної кампанії щодо пропагування ідей зміцнення національної єдності та забезпечення прав і свобод громадян України всіх етнічних груп. Зокрема, проводити просвітницькі кампанії з метою усвідомлення громадянами зв'язку між широкими правами національних меншин в Україні та боротьбою проти прямої агресії та гібридних дій країни-терориста РФ.

6. Створювати умови повернення висококваліфікованих працівників до України, базисом яких є програми збереження існуючих і створення нових робочих місць, посилення інституційної ролі Державної служби зайнятості, удосконалення вітчизняної системи оплати праці.

7. Формувати сучасні підходи до розв'язання проблем розбалансувань і дивергенції у сфері зайнятості, послуговуючись успішними практиками ЄС.

8. Ухвалити закон (кодекс законів) про працю, який відповідатиме викликам та загрозам, а також гармонізуватиме взаємодію учасників соціального діалогу, гарантуватиме дотримання ратифікованих Україною конвенцій МОП та який може ефективно реагувати на нові загрози (пандемію, війну та інші форс-мажорні обставини).

9. Оновити нормативно-правову базу у сфері етнонаціональної політики для ефективного функціонування етнополітичного менеджменту в поліетнічній Україні в умовах забезпечення національної стійкості та збереження, а подекуди відновлення територіальної цілісності України.

У сфері зовнішньої політики та „публічної дипломатії” рекомендуємо:

1. Використовувати потенціал співпраці та розширення повноважень спільнот національних меншин, зокрема, для просування національних інтересів у країнах походження.

2. Зберігаючи принцип єдиного громадянства, вести переговори із зацікавленими державами-членами ЄС щодо укладення окремих додаткових угод про статус громадян України певного етнічного походження, який дозволить їм легально користуватися окремими політичними, економічними та соціальними правами на території цих держав.

Бібліографічні посилання

1. Ukraine refuge situation. URL: <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine> (дата звернення: 14.10.2022).

2. Russian Invasion to Shrink Ukraine Economy by 45 Percent this Year. URL: <https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2022/04/10/russian-invasion-to-shrink-ukraine-economy-by-45-percent-this-year> (дата звернення: 22.10.2022).

3. Балакірева О. М., Дмитрук Д. М. Оцінка соціально-політичної ситуації наприкінці 2016 року. *Український соціум*. 2016. № 4 (59). С. 118. URL: <http://www.ukr-socium.org.ua/Arhiv/Stati/US-4-2016/101-133.pdf> (дата звернення: 14.10.2022).

4. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 30 років незалежності. Вип. 8 (22). 620 с. URL: <http://www.i-soc.com.ua> (дата звернення: 14.10.2022).

5. Соціально-політичні настрої українців: Жовтень 2021. Український інститут майбутнього. URL: https://uifuture.org/publications/soczialno-politychni-nastroyi-ukrayincziv-zhovten-2021/?fbclid=IwAR0aB2MnBj0-mLChWMclqjK0Zpush0f68_OZL-ZlaNGLqPCFHu4alceX48Y#more-9367 (дата звернення: 14.10.2022).

6. Дегтеренко А. М. Етнонаціональний аспект життєдіяльності територіальних громад Українського Північного Приазов'я. Маріуполь : ТОВ „Друкарня „Новий світ”, 2008. 208 с.

7. Эккель Б. М. Определение индекса мозаичности национального состава республик, краев и областей СССР. *Советская этнография*. 1976. № 2. С. 16–39.

8. Опитування громадської думки Міжнародного республіканського інституту (MPI) в Україні, червень 2022. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/opros_iri_obschestvenno-politicheskie_nastroeniya_v_ukraine_iyun_2022.html (дата звернення: 14.10.2022).

9. Результати опитування, проведеного Соціологічною групою „Рейтинг” 12–13 березня 2022 року. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/chetvertyu_obschenacionalnyu_opros_ukraincev_v_usloviyah_voynu_12-13_marta_2022_goda.html (дата звернення: 14.10.2022).

10. „Сімнадцяте загальнонаціональне опитування: Ідентичність. Патріотизм. Цінності”, проведене 17–18 серпня 2022 року. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/s_mnadcyate_zagalnonac_onalne_opituvannya_dentichn_st_patr_otizm_cnnost_17-18_serpnya_2022.html (дата звернення: 14.10.2022).

11. Результати опитування, проведеного Соціологічною групою „Рейтинг” 1–2 жовтня 2022 року. Динаміка зовнішньо-політичних настроїв населення. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dinam_ka_zovni_shno-pol_tichnih_nastro_v_naselennya_1-2_zhovtnya_2022.html (дата звернення: 14.10.2022).

12. Показники національно-громадянської української ідентичності. Київський міжнародний інститут соціології. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1131&page=1> (дата звернення: 14.10.2022).

13. Костриця В. І., Бурлай Т. В. Дисбаланси і дивергенція у сфері зайнятості: підходи ЄС та України до їх подолання. *Український соціум*. 2020. № 1 (72). С. 83–109. URL: <https://doi.org/10.15407/socium2020.01.083> (дата звернення: 14.10.2022).

14. Лібанова Е. М., Фтомова О. С. Особисті перекази мігрантів: оцінка масштабів і наслідків. *Демографія та соціальна економіка*. 2019. № 3 (37). С. 11–29. DOI: <https://doi.org/10.15407/dse2019.03.011> (дата звернення: 14.10.2022).

15. Работать ради лучшего будущего – Глобальная комиссия по вопросам будущего сферы труда. Женева : Международное бюро труда, 2019. 88 с. URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---cabinet/documents/publication/wcms_662472.pdf (дата звернення: 14.10.2022).

References

1. Ukraine refuge situation. URL: <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>
2. Russian Invasion to Shrink Ukraine Economy by 45 Percent this Year. URL: <https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2022/04/10/russian-invasion-to-shrink-ukraine-economy-by-45-percent-this-year>
3. Balakirieva O. M., Dmytruk D. M. Otsinka sotsialno-politychnoi sytuatsii naprykintsi 2016 roku. *Ukrainskyi sotsium*. 2016. No. 4 (59). S. 118. URL: <http://www.ukr-socium.org.ua/Arhiv/Stati/US-4-2016/101-133.pdf> (Assessment of the socio-political situation at the end of 2016).
4. *Ukrainske suspilstvo: monitorynh sotsialnykh zmin. 30 rokiv nezalezhnosti*. Vyp. 8 (22). 620 s. URL: <http://www.i-soc.com.ua> (Ukrainian society: monitoring of social changes. 30 years of Independence).

5. Sotsialno-politychni nastroi ukraintziv: Zhovten 2021. Ukrainskyi instytut maibutnoho. URL: https://uifuture.org/publications/soczialno-politychni-nastroyi-ukrayincziv-zhovten-2021/?fbclid=IwAR0aB2MnBj0-mLChWmClqjKOzpush0f68_OZL-ZlaNGLqPCFHu4alcex48Y#more-936 (Socio-political attitudes of Ukrainians: October 2021).
6. Dehterenko A. M. Etnonatsionalnyi aspekt zhyttiediialnosti terytorialnykh hromad Ukrainskoho Pivnichnoho Pryazov'ia. Mariupol : TOV „Drukarnia „Novyi svit”, 2008. 208 s. (Ethno-national aspect of life activities of territorial communities of the Ukrainian Northern Azov region).
7. Ekkel B. M. Opredelenie indeksa mozaichnosti nacionalnogo sostava respublik, kraev i oblastej SSSR. Sovetskaya etnografiya. 1976. No. 2. S. 16–39. (Determination of the mosaic index of the national composition of republics, lands and regions of the USSR).
8. Opytuvannia hromadskoi dumky Mizhnarodnoho respublikanskoho instytutu (MRI) v Ukraini, cherven 2022. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/opros_iri_obschestvenno-politicheskie_nastroeniya_v_ukraine_iyun_2022.html (Public opinion survey of the International Republican Institute (IRI) in Ukraine, June 2022).
9. Rezultaty opytuvannia, provedenoho Sotsiolohichnoiu hrupoiu „Reitynh” 12–13 bereznia 2022 roku. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/chetvertyty_obschenacionalnyy_opros_ukraincev_v_usloviyah_voyny_12-13_marta_2022_goda.html (The results of the survey conducted by the Sociological group "Rating" on March 12-13, 2022).
10. „Simnadtsiate zahalnonatsionalne opytuvannia: Identychnist. Patriotyzm. Tsinnosti”, provedene 17–18 serpnia 2022 roku. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/s_mnadcyate_zagalnonac_onalne_opituvannya_dentichn_st_patrotizm_c_nnost_17-18_serpnia_2022.html (“The Seventeenth National Survey: Identity. Patriotism. Values”, held on August 17-18, 2022).
11. Rezultaty opytuvannia, provedenoho Sotsiolohichnoiu hrupoiu „Reitynh” 1–2 zhovtnia 2022 roku. Dynamika zovnishno-politychnykh nastroiiv naseleennia. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dinam_ka_zovn_shno-pol_tichnih_nastro_v_naseleennia_1-2_zhovtnia_2022.html (The results of the survey conducted by the Sociological group "Rating" on October 1-2, 2022. Dynamics of foreign political attitudes of the population).
12. Pokaznyky natsionalno-hromadianskoi ukrainskoi identychnosti. Kyivskyi mizhnarodnyi instytut sotsiolohii. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1131&page=1> (Indicators of national-civic Ukrainian identity).
13. Kostrytsia V. I., Burlai T. V. Dysbalansy i dyverhentsiia u sferi zainiatosti: pidkhody YeS ta Ukrainy do yikh podolannia. Ukrainskyi sotsium. 2020. No. 1 (72). S. 83–109. URL: <https://doi.org/10.15407/socium2020.01.083> (Imbalances and divergence in the field of employment: approaches of the EU and Ukraine to overcome them).
14. Libanova E. M., Ftomova O. S. Osobysti perekazy migrantiv: otsinka mashtabiv i naslidkiv. Demohrafiia ta sotsialna ekonomika. 2019. No. 3 (37). S. 11–29. DOI: <https://doi.org/10.15407/dse2019.03.011> (Migrants' personal remittances: an assessment of the scope and consequences).
15. Rabotat radi luchshego budushego – Globalnaya komissiia po voprosam budushego sfery truda. Zheneva : Mezhdunarodnoe byuro truda, 2019. 88 s. URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---cabinet/documents/publication/wcms_662472.pdf (Working for a better future – Global Commission on the Future of Labor).

Стаття надійшла до редакції 15.10.2022